

Дорохіна Тамара Федорівна
кандидат історичних наук, доцент Чернігівського
національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА В РЕЦЕПЦІЇ ОЛЕКСАНДРА ОГЛОБЛИНА

В українській історичній науці ХХ ст. Олександр Петрович Оглоблин-Мезько (1899–1992) посідає унікальне місце. Це пояснюється як кількістю його наукових праць, розмаїттям порушеної проблематики [1], так і належністю вченого до різних академічних середовищ – радянського (1919–1941) та еміграційно-діаспорного (1945–1992).

Якщо взяти до уваги ще й творчу працю О. Оглоблина за доби воєнних лихоліть (1941–1945), то стає очевидним, що вчений акумулював різноманітний і своєрідний досвід, адже він тривалий час працював в соціокультурному середовищі двох тоталітарних режимів ХХ ст. – радянському і нацистському. Зокрема, в грудні 1930 р. він був заарештований органами ДПУ УСРР [2] і зблизька познайомився з каральною радянською системою, яка прищепила йому відразу до тоталітаризму на все подальше життя.

Водночас майже половина творчої біографії О. Оглоблина припадає на еміграційну добу. Спершу вчений перебував у таборах Ді-Пі (1945–1950), а з 1951 р. – у США.

Ці віхи творчої біографії О. Оглоблина вже самі по собі є підставою для пильного вивчення його наукових рефлексій щодо української радянської історіографії, позаяк у них сполучався як власний досвід вченого, так і певна відстороненість науковця-емігранта. Крім того, варто врахувати історіографічні зацікавлення О. Оглоблина, які вилилися в низку спеціальних праць, присвячених функціонуванню історичної науки в Радянській Україні.

Передусім, доцільно згадати його оглядові, синтетичні праці з української історіографії. Зокрема, слід назвати англomовну працю «Українська історіографія 1917–1956» [3], яка ввійшла до спеціального випуску неперіодичного видання УВАН 1957 р. Цей випуск містив також англomовний переклад відомої студії Д. Дорошенка «Огляд української історіографії» [4]. Зворотний переклад з англійської був підготовлений і здійснений українськими вченими на початку 2000-х років [5].

«Українська історіографія 1917–1956» О. Оглоблина була своєрідним

продовженням «Огляду» Д. Дорошенка. Найбільший розділ з цієї студії – «Українська історіографія в Наддніпрянській Україні» присвячений, головним чином, радянській історіографії [6].

На сторінках цієї праці автор висвітлює не лише основні тенденції, які побутували в українській міжвоєнній радянській історіографії, а й діяльність ряду визначних істориків, таких як Д. Багалій, М. Василенко, М. Грушевський, М. Слабченко, М. Яворський.

Своєрідним продовженням розроблення цієї теми є монографія О. Оглоблина «Думки про сучасну українську советську історіографію», яка побачила світ 1963 р. [7].

Зауважимо, що в 1945 та 1951 рр. О. Оглоблин під псевдонімом О. Мезько написав ще дві праці про українську радянську історіографію – невеличку брошуру «Як большевики руйнували українську історичну науку» (Прага, 1945) та статтю «Українська історична наука на советській Україні між двома світовими війнами», надруковану на сторінках часопису «Визвольний шлях» [8].

До статей зі схожою дослідницькою спрямованістю слід віднести і його розвідку про становище гуманітарних наук у Радянській Україні у 20–30-х роках, видану 1956 р. [9].

Свої студії щодо вивчення української радянської історіографії О. Оглоблин не полишав і пізніше. Зокрема, в контексті ситуації на Батьківщині він формулював і завдання українських істориків у діаспорі на початку 60-х років [10].

Наприкінці 70-х років учений суттєво скоригував свої оцінки та прогнози з огляду на завершення доби «хрущовської відлиги» та у зв'язку з погромом української інтелігенції і кампанії з чистки академічних інститутів від «буржуазно-націоналістичних елементів» на початку 70-х років [11].

До різних аспектів історії української радянської історіографії О. Оглоблин звертався і в багатьох інших працях. Зокрема, йому належать історіографічні нариси про Д. Багалія [12], М. Василенка [13], М. Грушевського [14], С. Підгайного [15], Н. Полонську-Василенко [16], А. Синявського [17] та ін. Слід згадати також, що історик є автором численних рецензій на студії відомих радянських науковців, зокрема М. Слабченка, М. Яворського та ін.

О.Оглоблин залишив низку рукописних розвідок і матеріалів, присвячених різним питанням української радянської історіографії. В одній із цих праць, написаних на початку 50-х років, висвітлювалося питання академічної свободи та правового становища вченого в Радянському Союзі [18].

Зазначена дослідницька проблематика посідає чільне місце в науковій спадщині О. Оглоблина, а його публікації охоплюють значний проміжок часу.

В автобіографії він навіть зараховував себе до наукової генерації, яка сформувалася у 20-ті роки в Радянській Україні. «Мое властиве місце – це *українська історіографія 20-х років*. Це була *моя* наукова генерація. Це була доба, коли творилася – й за моєю також участю – нова наступна генерація українських істориків. Це були наші – й мої «діти», що мали перейняти на себе нашу наукову спадщину, себто спадщину всіх тих поколінь, які були перед нами. *Де вона тепер та генерація? Її нема*. Це покоління було цілком *скошене* советським терором і погромом української науки і культури в 30-х роках. Знищено тотально, брутально, жорстоко, безглуздо. Там, на Батьківщині, залишилися здебільшого *безбатченки* історичної науки. Тут, на еміграції, ми – останні *недобитки* останнього *вільного* українського наукового покоління вже *невільної* (курсив О. Оглоблина. – Т. Д.) Української землі» [19].

Не випадково тема знищення, руйнації української історіографії 20-х років є наскрізним мотивом майже всіх праць О. Оглоблина. Як свідок подій, він емоційно висвітлював і коментував сталінську кампанію репресій супроти українських науковців, показував її катастрофічні наслідки для національної історичної науки, вказував на трагічну долю визначних учених-українців. Ці устремління О. Оглоблина як дослідника особливо помітні в його історіографічних повоєнних публікаціях другої половини 40-х – початку 50-х років.

Водночас О. Оглоблин навіть у синтетичних історіографічних оглядах прагне якомога докладніше висвітлити науковий доробок та діяльність українських істориків міжвоєнної доби (20–30-ті роки ХХ ст.). Відтак у своїй англійській праці 1957 р. він скрупульозно нотує публікації тогочасних учених з Радянської України, характеризує їхній науковий доробок, наводить інформацію про неопубліковані чи незавершені праці тощо.

О. Оглоблин окреслює й соціокультурні умови функціонування української історичної науки в 20-х роках, зокрема наголошує на спадкоємності тодішніх наукових досліджень з попередньою добою, «...схема історичного українського процесу, сформульована та науково класифікована М. Грушевським, була прийнята та розвинута, хоча й на новій ідеологічній (національній) основі; українські історики за кордоном та навіть в окупованій советами Батьківщині продовжували свою дослідницьку діяльність, розпочату за часів третьої української держави (1917–1920 рр.), та піднесли її до нових висот», – зазначає історик [20].

У студії 1963 р. О. Оглоблин наголошує на існуванні різних наукових шкіл та осередків. «В українській історіографії 20-х років на терені Наддніпрянської України виразно позначилося декілька течій (напрямоків), що подекуди набирали характеру певних наукових шкіл: Київська “культурно-історична” або “соціологічна”, по суті неонародницька школа М. Грушевського; Харківська “соціально-економічна” школа Д. Багалія; історико-економічна школа; історично-правнична школа М. Василенка; марксистська школа М. Яворського. Кожен з цих напрямків мав (або творив) свої ідейно-методологічні традиції, свою сферу наукових інтересів і тематичного добору, свої організаційні осередки, свої друковані органи, врешті, своє коло громадсько-політичних і персонально-групових відносин і впливів» За винятком марксистського напрямку, всі інші мали поміж собою той чи той науковий або навіть науково-організаційний зв'язок» [21].

Сучасні дослідники обстоюють думку про початок формування у другій половині 20-х років і наукової школи самого професора О. Оглоблина. Вважають, що вона виникла навколо Історичного семінару вищого типу при Київському інституті народної освіти, яким керував учений. Проте цьому осередку так і не судилося стати науковою школою внаслідок репресій супроти О. Оглоблина та його учнів [22].

Виняткова увага цього вченого до інституціоналізації української радянської історичної науки 20-х років значною мірою спирається на нереалізовані особисті зацікавлення й науково-організаційні плани, які мали місце в ту буремну і суперечливу добу.

Втім, попри розмаїтість наукових шкіл О. Оглоблин вказував і на наявність спільного інтелектуального зв'язку, який еднав майже всі дослідницькі осередки. «Це обумовлене було насамперед тим, що ціла українська історіографія 20-х років – і на Наддніпрянщині, і в Галичині, і на еміграції – стояла на тих самих ідейних (українських державницьких) позиціях, ставлячи в центрі своєї уваги й своїх дослідів *проблему української національно-державної самостійності в її історичному розвитку в усіх її виявах – політичному, економічному, культурному...* (курсив О. Оглоблина. – Т. Д.) Саме цей державницький дух і національний характер – були основними рисами української історіографії 20-х років на Наддніпрянській Україні», – підкреслює О. Оглоблин [23].

Про ці інтелектуальні перспективи вчений згадує і в низці інших праць, зокрема в статті, присвяченій академіку Д. Багалію. «В українській історіографії на Наддніпрянщині 20-х років творився новий напрямок – напрямок державницький, напрямок революційний: “нова революційна школа в українській історіографії”, як називали себе тоді ми, тогочасні

українські історики: не люблю говорити про себе, але з історії, як і з пісні слова не викинеш, надто – коли і сам уже відходиш до тої історії. Цей напрямок позначився ще в першій половині 20-х років, до повернення Грушевського на Україну (1924 р.)», – пише О. Оглоблин [24].

Зрештою, історик зосереджується на тих численних нереалізованих задумах і проектах, втрачених і знищених працях тощо [25]. Так, крок за кроком О. Оглоблин підходить до думки про неминучість конфлікту між українською історіографією 20-х років та офіційними радянськими академічними канонами й ідеологічними міфологемами, нав'язаними партійною і радянською бюрократією.

«У тогочасному нашому листуванні та мемуарних документах домінує думка про потребу будувати і розбудовувати нову, революційну історичну школу, творити нову схему історії України, схему, яка виправдувала б і продовжувала схему Грушевського, але в іншому напрямку, ніж той, яким ішла офіційна советська, т. зв. марксо-ленінська історіографія. Бо цей *наш* напрямок був *науковий і український*. Він вів до створення наукової синтези історії України 19–20 ст., тоді, як шлях офіційної советської історіографії вів її неминуче в бік *антинаукової й антиукраїнської* (курсив О. Оглоблина. – Т. Д.) синтези української історії, згодом так блискуче втіленої у “Переяславських Тезах” ЦК КПСС 1954 р. Зудар між цими двома тенденціями й концепціями був неминучий. Він закінчився советським погромом української історичної науки в 30-х роках, що обірвав на кілька десятиліть працю над схемою історії України 19–20 ст., – й глибоким ідейним і політичним розривом між нами у повоєнну добу», – відзначає історик [26]. Так склалися нові концептуальні, але псевдонаукові канони у вивченні української минувшини на обширах радянської історіографії. Недаремно О. Оглоблин іронічно і влучно називає «Переяславські тези» ЦК КПРС «новою звичайною схемою» української історії [27].

Таким чином, учений проводить думку про різну інтелектуальну природу радянської та української науки, що призвело до ліквідації ВУАН на початку 30-х років та фізичного винищення багатьох учених. О. Оглоблин досить докладно висвітлює і розкриває «божевільні умови» наукової праці, які склалися в 30-х роках. «Бо йшло вже не про методологію праці, а про методологію її цілковитого знищення», – наголошує історик [28].

Він яскраво показує маховик репресій та його фатальний вплив на творчість багатьох українських учених. У такому сенсі, приміром, витримана і його розвідка про С. Підгайного. «З глибоким жалем дивився я перед II світовою війною в бібліотеці Інституту історії України АН УРСР (де було тоді ціле цвинтарище рукописів неопублікованих наукових праць) на ці твори

Семена Олександровича (Підгайного. – Т. Д.) й думав про долю їх автора – й разом з тим, велику трагедію української історичної науки. Годі було й думати про видання цих дорогоцінних матеріалів – навіть без прізвища автора. Чи помандрували вони з початком війни до Уфи, чи може загинули тоді в Києві, – мені не відомо», – згадував О. Оглоблин [29].

Ці настрої вченого добре простежуються в його розвідках кінця 40 – початку 50-х років, зокрема в статті, присвяченій академічній свободі та становищу українського вченого в Радянському Союзі. «Цілковито залежний від державної влади в політичному й матеріальному відношенні. Навіть фізично він (учений. – Т. Д.) не є забезпечений, бо історики в ССРСР ставлять на карту не тільки свою репутацію, але часто й свою свободу та життя. Найстрашніше те, що історик в ССРСР не тільки не може вільно висловлювати свою думку, але *не може навіть мовчати. Советський історик, по-суті, перетворений на раба. А доля рабів, як сказав Монтень, брехати. Наука-ж, зокрема історична, без правди неможлива* (курсив О. Оглоблина. – Т. Д.)», – зазначає О. Оглоблин [30].

Констатуючи інтелектуальний та ідеологічний розрив, який стався між радянською й еміграційною історіографією О. Оглоблин акцентує увагу на його специфіці, зокрема подає свою інтерпретацію. «Українську вільну історіографію від української советської історіографії ділить *прірва*. Але між українськими істориками по цей і по той бік греблі – *прірви нема* (курсив О. Оглоблина. – Т. Д.)», – наголошує вчений у своєму історіографічному огляді радянської історіографії 1963 р. [31].

Більше того, О. Оглоблин розумів шкідливість надмірної ідеологізації наукової полеміки, а за великим рахунком – тотальної конфронтації з представниками української радянської історіографії. «Це немов би вітка одного великого дерева, перекинута через паркан, що ділить дві сумежні садиби. Отже, українська еміграційна історіографія – це лише галузь єдиної великої української історіографії, законний спадкоємець її кращих традицій і співтворець її дальшого розвитку. Її, цю галузку, можна відламати чи відрубати від рідного дерева, але ні сама вона, ані її дерево цього зробити не може. Звідси ясно, що обов'язком і завданням української вільної історіографії не є змагання з советською українською історіографією, ні поборювання її, чи полемізування з нею, тим паче не заміна її... Та все ж таки українська наука на еміграції передусім мусить бути доповненням і продовженням, а подекуди й поширенням і виправленням наукової діяльності в Україні. Залежно від того, як вона там проходить – чи ширше, вільніше, чи вужче і підневільно, як за останні десятиліття міняються й завдання української еміграційної історіографії», – зазначає О. Оглоблин

[32].

Утім, радянська дійсність перекреслила й ці помірковані і досить оптимістичні прогнози. Тож автору вже наприкінці 70-х років довелося докорінно переглянути свої попередні настанови. «Ми не передбачали, що історична наука на Україні протягом цих 15 літ піде не шляхом нормальної праці й розвитку, а, навпаки, буде чимраз більше обмежувана й стиснювана, вихолощувана й фальшована, й нарешті заборонена. Ми знали, звичайно, що на шляху до української історичної правди будуть великі перешкоди, що славне минуле України буде не раз перекручене й паплюжене, що український советський історик буде позбавлений волі думки і слова. Та 15-літня дійсність перевершила найгірші наші побоювання», – писав О. Оглоблин у розвідці 1978 р. [33].

Причому масштаб тогочасного ідеологічного тиску й цензури видавався історику настільки значним, що давав підстави для майже апокаліптичних висновків. «Наслідком цього руйнівного процесу українська історична наука на Батьківщині перестала існувати (розбив О.Оглоблина – Т. Д.). 40-мільйонна нація, зі своїм славним історичним минулим, засуджена, брутально й цинічно, на історичне небуття», – резюмує О. Оглоблин [34].

Означені оцінки й коментарі не залишилися поза увагою сучасних науковців [35]. Вони демонструють глибину розуміння вченим багатогранності та суперечливості процесів, що відбувалися на теренах Радянського Союзу.

Вчений не схильний ані замовчувати, ані применшувати ті руйнівні та нівелюючі тенденції, які повсюдно панували на обширах радянської історіографії, зокрема в Українській РСР. Однак, він не цурається відзначити навіть і ті непевні позитивні паростки, які вряди-годи з'являлися в студіях українських радянських істориків. Наприклад, О. Оглоблин підкреслював, що студії І. Крип'якевича та деяких інших істориків, присвячені 300-річчю «возз'єднання» України з Росією вийшли за межі «офіційної советської схеми» [36]. Тому попри особисте знання реалій «советського буття» О. Оглоблин намагався утримуватися від тотальних негативних прогнозів, інколи висловлював стриманий оптимізм щодо перспектив української історіографії на теренах СРСР тощо.

Ставлення історика до праць своїх колег поза межами «залізної завіси» було досить суперечливим. «Мусимо визнати і з вдячністю прийняти те зерно – нерідко багате – історичної істини, яке є в їхніх працях. А відкидаючи полову, якої там, на жаль, чимало, мусимо пам'ятати, в яких умовах і під яким тягарем, тиском і терором працюють українські історики “на нашій, не своїй землі”», – зазначає О. Оглоблин [37].

Наведені спостереження не вичерпують проблемно-тематичне

розмаїття історіографічних праць О. Оглоблина з обсягу української радянської історичної науки. Втім, вони дають змогу виявити основні складові в авторській рецепції української радянської історіографії:

1. Характерною рисою багатьох історіографічних публікацій О.Оглоблина є вкраплення авторських спогадів, нотаток, особистих коментарів, вражень тощо. Адже досить часто вчений розглядав і порушував проблеми, до яких був причетний або як учасник, або як очевидець. Водночас на тональність та соціопсихологічні характеристики його історіографічних розвідок впливала еміграційна належність автора. Проте, попри зростаюче ідеологічне протиставлення, оцінки та коментарі О.Оглоблина були досить виваженими і загалом об'єктивними.

2. У видовому плані історіографічні публікації представлені різноманітними студіями. Це – синтетичні огляди, статті присвячені конкретним ученим, тобто з обсягу біоісторіографії, проблемні розвідки, нотатки щодо науково-дослідної діяльності певних установ і осередків, а також концептуальні праці про становище історичної науки на теренах Радянської України та формулювання в цьому контексті актуальних дослідницьких завдань українських діаспорних учених.

3. В історіографічних працях О. Оглоблина органічно сполучаються як аналіз соціокультурного середовища та інтелектуальної атмосфери наукової праці, так і висвітлення діяльності окремих учених, основних дослідницьких осередків, наукових шкіл, напрямів, а також відтворення їхнього взаємозв'язку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Див. докл.: *Винар Л.* Олександр Оглоблін. Біобібліографічні матеріали // Зап. Чину Св. Василя Великого (Рим). – 1958. – Т. 3, № 1/2. – С. 148–171; *Його ж.* Бібліографія праць проф. д-ра Олександра Оглобліна (1920–1975) // 36. на пошану проф. д-ра Олександра Оглобліна / Відп. ред. В. Омельченко. – Нью-Йорк, 1977. – С. 96–119; *Його ж.* Праці Олександра Оглобліна, що залишилися в рукопису // Оглоблін О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / За ред. Л. Винара. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. – С. 398–401.
2. *Верба І.* Олександр Оглоблін: Життя і праця в Україні: (До 100-річчя з дня народження) / Відп. ред. П. С. Сохань. – К., 1999. – С. 191–192.
3. *Ohloblyn O.* Ukrainian Historiography 1917–1956 / Translated by R. Olesnytsky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. – New York, 1957. – Vol. 5/6, № 4 (18), 1/2 (19/20). – P. 307–435.
4. *Doroshenko D.* Survey of Ukrainian Historiography / Translated by G. Luckyi // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. – New York, 1957. – Vol. 5/6, № 4 (18), 1/2 (18/19). – P. 13–306.
5. *Оглоблін О.* Українська історіографія 1917–1956 / Вступ, ст. І. Верби; Упоряд. та прим. І. Верби, О. Юркової; Пер. з англ. О. Кураєва, О. Юркової. – К., 2003. – 250 с.
6. *Там само.* – С. 19–73.
7. *Оглоблін О.* Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – 88 с.
8. *Мезько О.* [Оглоблін О. П.] Українська історична наука на советській Україні між двома світовими війнами // Визвольний шлях. – 1951. – № 4/5. – С. 36–41; № 6. – С. 27–33; М» 7. С. 17–22; № 8. – С. 9–12.
9. *Оглоблін О.* Українські гуманітарні науки під Советами в 1920–1930 рр. // Альманах-Календар Гомону України на 1956 р. - Торонто, 1956. – С. 70–79.
10. *Його ж.* Завдання української історіографії на еміграції // Оглоблін О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / За ред. Л. Винара. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. – С. 287–290.
11. *Його ж.* Завдання української історіографії на еміграції: З перспективи 15 років // Там само. – С. 290–291.
12. *Його ж.* Пам'яті акад. Д. І. Багалія (1857–1932) // Україна. – 1932. – № 1/2. – С. 167–170; *Його ж.* Пам'яті Дмитра Багалія (1857–1932–1957): Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука // Оглоблін О. Студії з історії України. – С. 246–259.
13. *Його ж.* Микола Василенко й Вадим Модзалевський. За неопублікованими матеріалами // Укр. історик. – 1966. – № 3/4. – С. 5–25.

14. *Його ж.* Михайло Грушевський і українське національне відродження // Там само. – 1964. – № 2/3. – С.1–6; *Його ж.* Михайло Сергієвич Грушевський (1866–1934) // Там само. – 1966. – № 1/2. – С. 6–14.
15. *Його ж.* Семен Підгайний // Там само. – 1966. – № 3/4. – С. 68–71.
16. *Його ж.* Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко (З нагоди 85-ліття) // Видатні жінки України. – Вінніпег-Мюнхен, 1969. – С. 9–16.
17. *Його ж.* Пам'яті Антона Степановича Синявського (1864–1948?) // Укр. літ. Газ. (Мюнхен). –1957. – № 4. – С. 5.
18. *Його ж.* Академічна свобода й історична наука в ССРСР // Укр. історик. – 1997. – № 1/4. – С. 165–175.
19. *Його ж.* Мій творчий шлях українського історика // Зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / Відп. ред. В. Омельченко. – Нью-Йорк, 1977. – С. 21.
20. *Його ж.* Українська історіографія 1917–1956. – С.20
21. *Його ж.* Думки про сучасну українську советську історіографію. – С. 10–11.
22. *Верба І. В.* Наукова школа українських істориків Олександра Оглоблина у Києві // Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукр. наук. конф. (Харків, 15–17 листоп. 1995 р.). – Х., 1995. – С. 296–301; *Його ж.* Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. – С. 107–156.
23. *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську советську історіографію. – С. 11.
24. *Його ж.* Пам'яті Дмитра Багалія (1857–1932–1957): Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука. – С. 256.
25. *Його ж.* Про деякі загублені праці й видання Всеукраїнської Академії Наук у Києві // Наук. зб. УВАН. – Нью-Йорк, 1953. – Т. 2. – С.196–198.
26. *Його ж.* Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 р.) // Оглоблин О. Студії з історії України. – С. 47.
27. *Його ж.* Думки про сучасну українську советську історіографію. – С. 52.
28. *Його ж.* Пам'яті Дмитра Багалія (1857–1932–1957): Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука. – С. 257.
29. *Його ж.* Семен Підгайний. – С. 71.
30. *Його ж.* Академічна свобода й історична наука в ССРСР. – С. 174.
31. *Його ж.* Думки про сучасну українську советську історіографію. – С. 80.
32. *Його ж.* Завдання української історіографії на еміграції: З перспективи 15 років. – С. 287–288.
33. *Там само.* – С. 290.
34. *Там само.* – С. 291.

35. *Головка В.* Історіографія кризи історичної науки: Український контекст. – К., 2003. – С. 87–96.
36. *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську советську історіографію. – С.54.
37. *Там само.* – С. 80.

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД І СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

3.1. Витоки і розвиток української політичної нації

З давніх-давен на теренах України започатковувались, існували та згасали могутні держави, утворювались та розпадались племінні союзи та федерації, згасали одні племена та народи а, натомість, на терени України приходили і надовго осідали інші народи, збагачуючи тим самим етнополітичну палітру краю.

Вже принаймні у VIII-VII ст. до н. е. існувала могутня Кіммерійська держава, котра тримала в напрузі чимало царів та народів, завдаючи ударів навіть віддаленим Єгипту, Ассирії та Вавилону. Згодом вивищується скіфська спільнота, яка вже в середині VI ст. до н. е. перетворюється на державу - Велика Скіфія - з центром у Нижньому Подніпров'ї, яку ніхто так і не зміг здолати, включно з такими великими завойовниками, як Дарій I та Александр Македонський, і яка сама доходила у своїх наступальних походах до Парфії, Бактрії, Передньої Азії. Водночас, на всьому просторі Північного Причорномор'я й у Криму засновується та розвивається низка грецьких міст-колоній, частина з яких цілком відповідала статусу міст-держав з демократичним ладом.

З III ст. до н. е. розпочинається політична історія так званого Пізньоскіфського царства, локалізованого переважно в Криму, Приазов'ї та Нижньому Подніпров'ї, яке особливо уславилось за часів правління Скілура та Палака (третья чверть II ст. до н. е.) і Мітридата IV Євпатора (121-63 рр. до н. е.). На теренах Великої України близько 400 років - з II ст. до н. е. по II ст. н. е. - етнополітичні обставини визначали сарматські племена, особливо роксолани, які хоча й не створили потужної централізованої держави, але істотно впливали на перебіг європейських та азійських подій. Згодом визначальною політичною силою стає держава готів. Починаючи з кінця II - початку III ст. вони заповнюють терени Південної України, створюють могутню державу; за часів Германаріха (середина IV ст.) держава остготів поширювала свій вплив від придунайських римських провінцій до Поволжя, аж поки у 375 р., зі смертю Германаріха, остготи не попали під зверхність гунів. Останні, локалізуючись на великих просторах Східної Європи з центром на Дніпрі - столиця Гуннігард, - у V ст., слідом за нищенням Риму вестготами під проводом Аларіха (410 р.), істотно впливають на зміну політичної карти Європи.

Особливо до цього спричинилися походи гунів у Європу під зверхністю володаря Аттіли (помер у 453 р.).

Нині історична наука дозволяє з великою мірою достовірності віднести витоки українського етносу принаймні до IV-V ст. н. е. (Пастернак Я., Баран В., Залізник Л. та багато інших фахівців). У цей час на території України чітко зафіксована багатьма історичними документами і зразками матеріальної культури активна присутність праукраїнських етносів, зокрема, склавів та антів. Звичайно була і є спокуса, яку підкріплює не так уже й мало фактів, заглиблювати існування українського етносу в праісторичні часи, включно з епохою Трипільської культури. Однак у цьому випадку вельми високим залишається відсоток гіпотетичного знання, тимчасом як докази стосовно існування праукраїнських племен у часи пізньої античності, навзаєм, можна вважати знанням теоретично і емпірично обґрунтованим, тобто достовірним науковим знанням.

Звичайно, вести мову про можливість існування у той час зрілої політичної нації достатніх підстав немає. Однак не можна не помітити в суспільному житті та державному устрої антів і склавів важливих демократичних елементів, пов'язаних, насамперед, із самоврядуванням та соціальною стратифікацією суспільства, тобто тих ознак, які згодом стануть одними з визначальних для будь-якої політичної нації. Звернемось до історичного досвіду антської держави.

Про антів ми маємо згадки з низки давніх історичних джерел: Прокопія Кесарійського, грецького історика V-VI ст. ("Готська війна", "Таємна історія"), Менандра Візантійця, історика кінця VI - початку VII ст. ("Продовження історії Агатієвої"), Феофілакта Симокатти, візантійського історика кінця VI - початку VII ст. ("Історія"), імператора Маврикія (583-612 рр.) ("Тактика і стратегія"), Йордана - готського історика VI ст. ("Готська історія") та деяких інших. Йордан, зокрема, одним з перших у світовій літературі згадував про слов'ян, яких він іменував "венетами". Вони, за його зауваженням, "переважно називаються склавіванами та антами": перші живуть від міста Новістума (десь у Західній Паннонії) і до Дністра та Вісли, "а анти - найсильніші з обох [племен] - поширюються від Дністра до Дніпра..."¹ Щоправда, дещо далі Йордан іменує венетів, антів і склавів окремими слов'янськими племенами, які "скрізь лютують"². Про те, що на північ від Меотиди та Понта Евксинського, тобто Азовського та Чорного морів, "займають землі незліченні племена антів", писав Прокопій Кесарійський³.

Чи не найвичерпніший опис склавів та антів зустрічаємо в трактаті імператора Маврикія: "Племена склавів та антів подібні своїм способом життя, своїми звичками, своєю любов'ю до свободи; їх жодним способом не можна прихилити до рабства або покори: вони хоробрі, [живуть] переважно у своїй землі, і витривалі, легко витримують спеку, холод, дощ, бідність, нестачу в їжі. До іноземців, які прибувають до них, вони ставляться лагідно і, виявляючи їм знаки уваги своєї, [переходячи] з одного місця на інше, охороняють їх при потребі... Тих, хто знаходиться у них в полоні, вони не тримають у рабстві протягом необмеженого часу, як інші племена, але, обмежуючи певним часом, пропонують їм на вибір: чи бажають вони за певний викуп повернутися назад, чи залишатися там на становищі вільних [людей] або друзів"⁴.

Маврикії підкреслює волелюбність та справедливість антів і склавів: вони люблять свою землю і свободу, а ворогів - провчають; але навіть для полонених рабство тимчасове - через певний час вони мають право або викупитися, або стати вільним членом антського суспільства. Вони (анти) заможні, мешкають у лісистих місцях поблизу рік, землю свою залюднюють досить щільно, а скромність їхніх жінок переважає знане деінде. На особливу увагу заслуговує зауваження Маврикія щодо того, що анти "не мають над собою голови і ворогують один з одним". Можливо, в даному випадку йдеться про відсутність єдиного правителя та відносну самостійність окремих племен. Принаймні про відсутність жорсткої централізованої влади в антів свідчить прикметний фрагмент з Йордана, у якому йде мова про те, що готський король Вінитарій "рушив своє військо в межі [країни] антів і, коли вступив туди, у першій битві зазнав поразки, але надалі став діяти рішуче і розп'яв їхнього короля Божа із синами його і з сімдесятьма старійшинами..."⁵ Зробив він це, як довели історики, підступно, під час мирної трапези. Але в контексті реконструкції форми організації антського правління безперечно цікавою є інформація про короля та старійшин, тобто монархічне правління, обмежене радою представників. Інакше кажучи, маємо свідчення про виразні елементи народоправства, тобто своєрідну військову демократію.

Існує низка джерел доварязького періоду, в яких йдеться про назву "рос" ("русь"). У літературі звичною є точка зору, висловлена ще Нестором Літописцем, про північне походження цього етноніма. Дійсно, як зазначає "Повість минулих літ", у 862 р. "пішли вони [слов'яни] за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів русь... І од тих варягів дістала назву Руська земля". Лише під 912 р. літопис знову згадує етнонім "русь": "Послав Олег мужів своїх налагодити мир і укласти договір між Греками та Руссю". Відтоді назва "Русь" для давньої української держави стає головною, хоча ще довго зустрічалися старіші етноніми на кшталт "Велика Скіфія", "Велика Свитьод", "Гардарики", "Сарматія", "Роксоланія" тощо.

Дещо раніше, а саме на початку IX ст., за висновком академіка О. Прицака, “назва “*Rus*”” вперше з’являється в латинських каролінгських джерелах... Джерелом для слов’янських форм *Рус-ь* і *Рус-ин* стали субститути *Russ/Rus* - кельтської форми (**Rut-*, *Rut-en*). Їх перенесла до Східної Європи рутено-фризько-норманська торговельна компанія, яка діяла там в останній чверті VIII ст.”⁶.

Тим часом, існує низка східних джерел, в яких етнонім “руси” зустрічається вже принаймні з VI ст. н. е., тобто за три століття перед першою київською згадкою про русів-варягів. Так, русів згадують в епізоді про побудову Хосро-вом I Ануширваном оборонної стіни у Дербенті (разом з турками і хазарами) (ас-Саалібі, Захір ад-дін); ім’я “рос” згадується і в сирійській хроніці VI ст. Захарії Ритора; у VII ст. ворогами Дербента двічі названі руси (Баламі) тощо.

Про країну русів (“ар-Русійю”) досить докладно пише перський енциклопедист першої половини X ст. Ібн-Русте (Ібн-Даст) у трактаті “Коштовні цінності”: “Що ж стосується ар-Русійї, то вона знаходиться на острові, оточенім озером. Острів, на якому вони [руси] живуть, має протяжність трьох днів шляху, вкритий лісами і болотами... Гостям вчиняють шанобу, і з іноземцями, котрі шукають їхньої опіки, поводяться добре, так само як і з тими, хто часто в них буває, не дозволяючи нікому із своїх ображати чи пригнічувати таких людей. Якщо ж хтось із них образить чи пригнітить іноземця, то допомагають і захищають останнього”. Цікаве спостереження Ібн-Русте про обмеження царської влади: “Є у них ворожбити, з яких деякі верховодять так, мовби вони їхні [русів] зверхники”⁷.

Про три групи русів пише ал-Істахрі: перша з них столицею має місто Куйабу, друга зветься ас-Славійя, третя - ар-Артанія⁸. Дослідники переконливо ототожнюють першу “русь” із Києвом, другу - з новгородськими слов’янами, третю - з Артанією (Антією), давньоукраїнським князівством між Дніпром і Доном⁹. Близькі за змістом до твору ал-Істахрі повідомлення про ар-Русійю знаходимо також у трактаті “Природа тварин” ал-Марвазі, придворного лікаря Сельджукидів кінця XI - початку XII ст., історичній праці “Краса оповідей” Гардизи, хорасанського вченого XI ст., географічному трактаті “Розваги змореного в мандрах” ал-Ідрісі, арабського дослідника XII ст. та ін.

Практично однаково всі названі мислителі описують суспільний лад та устрій життя давніх русів. На чолі держави стоїть цар (хакан, король), який, однак, мусить рахуватися із значним авторитетом служителів культу, жерців (віщунів). Чоловіче населення - воїни, які живуть військовою здобиччю, хоча не цураються й торгівлі: торгують зерном, медом, воском, хутром диких звірів та металом. Жінка в суспільстві займає поважне місце, але після смерті чоловіка, як правило, мусить іти у вічність разом із ним; сини воїна отримують у спадок лише право воювати - “сулей-манів меч”: все інше вони повинні здобути самі. По справедливості ідуть до зверхника країни і якщо чоловіків не влаштовує його рішення, з’ясовують істину у двобої. Іноземців руси шанують і дають їм у своїй країні гарантії безпеки. З рабами руси поводяться добре. Загалом, маємо типовий приклад *військової демократії*.

Українське суспільство княжої доби досліджено незрівняно краще, порівняно з попередніми періодами історії, а тому висновки про особливості його політичного ладу та етнічну консолідацію є набагато обґрунтованішими та виваженішими.

Прийшли варязькі правителі Рюрик, а згодом Олег та Ігор, захопили владу в державі сформованій, з усталеними формами правління і організації суспільства. Очевидно, вони лише посилили військовий і торговий контроль над водними артеріями і цим сприяли зміцненню геополітичної та економічної ролі України-Руси на Європейському континенті. У даному випадку має місце явище, докладно проаналізоване О. Й. Прицаком: накладання досвіду і цінностей однієї спільноти - мандрівної - на існуючу традиційну осілу цивілізацію; при цьому “кочові союзи (*Paces*) були не творцями, а, скоріше, тими, хто переймав і застосовував досягнення осідлих цивілізацій”¹⁰. Саме вікінги створили класичний зразок військово-торговельної кочової імперії, шукаючи вигоди на величезному просторі від Гібралтару до Каспію і від Північного моря до Передньої Азії та Північної Африки: “Дани, фризи і руси були поліетнічною, багатомовною, безтериторіальною спільністю морських кочовиків та жителів почасти “східних”, а подекуди полісних міст і торговельних поселень... У VIII і IX ст. виник

поліетнічний, багатомовний, об'єднаний соціальне і економічно організм (низької культури), представлений морськими і торговими спільнотами Балтійського моря, занесений туди вихідцями із країн Середземномор'я. Менш ніж за два століття поліетнічні й багатомовні купецькі підприємства й торговельні спільноти, а також морські кочовики, пристосували до своїх потреб політичну структуру й харизму степових імперій, щоб перетворити це на християнську слов'яномовну високу культуру, з якої постала Київська Русь¹¹. Поєднання досвіду і потенцій двох цивілізацій - норманської і давньоукраїнської - створили політико-культурну та військово-економічну вісь ("шлях із варяг у греки"), наскрізно-вертикальну для всього Європейського континенту.

На початковому етапі варязько-полянської взаємодії можна вести мову про такі риси суспільно-політичної організації держави. В її підвалинах лежали економічні інтереси, насамперед торгівля з Візантією. З Києва на південь щовесни купці везли віск, мед, хутро та інші місцеві товари, зокрема рабів, а з Константинополя, навзаєм, предмети розкоші, зброю, коштовності. Цьому знаходимо свідчення в "Повісті минулих літ", де наведено тексти договорів київських князів та візантійських василевсів: чи не основні їхні положення стосуються торгівлі, митних справ, охорони купців тощо. Тобто військова потуга Києва працювала насамперед на економіку, причому зацікавленим тут був і сам глава держави. Як зазначав Г. В. Вернадський, "військовий захист, необхідний для охорони таких цінних вантажів, надавався князем та його почтом (або інакше *дружиною*), тому князь очолював увесь захід як такий, хто має в ньому найбільшу долю і отримує з нього головну користь"¹².

Отже, на чолі держави стояв князь, але влада його не була абсолютною, оскільки він мусив рахуватися принаймні з двома соціальними структурами. По-перше, це була дружина - елітне військово оточення князя, з якого він нерідко призначав намісників (воєвод-посадників) на окремі землі і яка мала привілейоване становище у суспільстві. І якщо на ранньому етапі розвитку держави (за Рюрика, Олега та Ігоря) дружина складалася переважно з прийшлих воїнів (в цьому неважко переконатися за іменами чільних її представників у складі посольства князя Ігоря до василевса Романа у 945 р.: Іскусев, Зуефаст, Івор, Слуда, Уліб, Лібіар, Єгрі, Шібрід, Фудрі та ін.)¹³, то вже за Святослава Ігоровича склад дружини майже повністю слов'янізувався. Іншими словами, члени дружини представляли вже інтереси не далекого варязького краю, а місцевих родів та земель. У цьому контексті вельми промовистим є факт, що князь мусив рахуватися з думкою дружини щодо його рішень. Думка ж ця ґрунтувалася, зокрема, уже не так на варязьких, як на місцевих традиціях. Як нагадує Н. Полонська-Василенко, князь "Святослав відмовився охреститися, посилаючись на вороже ставлення дружини до християнства: вона глузуватиме з князя-християнина"¹⁴. До речі, названі члени посольства князя Ігоря представляли не лише великокняжий стіл, але й інші руські князівства, що свідчить про потребу і необхідність київського князя враховувати думку всієї правлячої еліти своєї держави.

Прийшли північні князі не могли не рахуватися (а тому, не стали ліквідувати) з громадянським аналогом військової Дружини - "луччими людьми", тобто вічем. Вже в договорі князя Олега з Візантією згадується "світлий і великий князь" нарівні з його "великими боярами". Фактично, саме народне віче вирішило долю князя Ігоря, коли він удруге пішов у древлянську землю на "полюдде", тобто по данину. Літописець під 945 р. зазначає, що спочатку Ігорева військова дружина підбила його знову піти на Свенельда: "Піди-но, княже, з нами по данину, хай і ти добудеш, і ми". Обурені таким свавіллям "центральної влади", "порадилися древляни з князем своїм Малом і сказали: "Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить"¹⁵. Як відомо, вбили древляни Ігоря і людей його, а дружина князя Ольга жорстоко помстилася древлянам: коли останні на правах переможця захотіли взяти вдову за дружину для князя свого Мала, княгиня Ольга у човні всіх їх живими засипала сирою землею, а Другу делегацію древлян спалила в лазні. Потім був похід княгині вже на столицю Древлянського князівства Іскоростень і посікли кияни п'ять тисяч місцевих мужів. Згодом княгиня Ольга вже з Києва спорядила іще одну спеціальну каральну експедицію¹⁶.

Викладений сюжет свідчить про велику дорадчу силу наближених до князя мужів. І подібні приклади не є поодинокими; так, князь Святослав у протистоянні з візантійським василевсом Цимісієм також звертається до громадської думки. Як зазначає М. Грушевський, спираючись на "Історію" Леонтія

Диякона, перед прийняттям рішення “Святослав мав нараду зі своєю старшиною; дехто мав радити викрастися по ночі через грецьку флоту; інші, вважаючи це неможливим, радили прийти до згоди з греками; але Святослав постановив ще раз спробувати щастя в бою”¹⁷. Таким чином, реальна влада князя в тодішній Україні-Русі істотно визначалася волею державної еліти - “луччих людей” (воєвод і бояр), дружиною, народним вічем (радою старійшин).

Роль громади стає ще значнішою після запровадження Володимиром Великим християнства як державної релігії України-Русі. До традиційних механізмів влади та елементів самоврядування додалася організуюча сила церковних інститутів, з якими мусили рахуватися всі члени суспільства.

Спочатку - про процедурні особливості самого акту християнізації України-Русі. Згідно з літописом, це був якраз *вибір віри*, тобто зважене, свідоме рішення владних структур. До Києва з різних країн прибувають послі-агітатори, зваблюючи князя своєю релігією (ісламом, іудаїзмом, західним християнством, східним християнством). Володимир рішення не приймає, але прислухається до поради своєї дружини, тобто військової еліти, бояр і старійшин, посилаючи навзаєм своїх послів, щоб мати виважену інформацію про ту чи іншу релігію, і робить це, апелюючи до всього кийвського люду: “І сказали бояри і старці: “Ти знаєш, княже, що своє ніхто не хулить, а хвалить. Якщо хочеш ти розізнати гаразд, то маєш у себе мужів. Пославши [іх], розізнай у кожного про їхню службу [віру], і як [хто] служить богіві”.

І була до вподоби річ [ця] князеві і всім людям. Вибрали вони (курсив мій. - В. К.) мужів добрих і тямущих, числом десять, і сказали їм: “Ідіте спершу в Болгари, розізнайте про віру їхню і службу”¹⁸. І пішли вони, після болгар, в “німці” і “греки”, повернулися до Києва, і звітували не лише перед князем, але й перед боярами і старійшинами. І народ порадив князю охреститися за грецьким звичаєм, згадавши, що і бабуся його Ольга також прийняла грецький закон, а саме хрещення вчинити там, де князю “вгодно”. Як відомо, сталося це 988 р. у таврійському Корсуні.

Описаний сюжет дає чітку інформацію про структурні елементи політичної системи влади: князь-дружина-бояри-старійшини-люд. Князь, безперечно, верховний правитель, але не єдиний владний інститут. Дружина - його особистий дорадчий орган і свідчення реальної сили князя. Бояри репрезентують гентильно-майнову еліту суспільства, а старійшини - родову мудрість і досвід. Нарешті, “люд”, очевидно, не що інше, як глави столичних сімей, своєрідне народне зібрання. З часом боярська рада стала репрезентувати не лише станову, але й військову еліту, тобто включала до свого складу найповажніших представників дружини та родової знаті. Народне зібрання, або віче, не мало постійного характеру і було ситуативним, як реакція на певні негаразди чи знакові події. Особливо сильною спонукою до зібрання народу було невдоволення діями правлячого князя; непоодинокими були випадки настановлення волею народу одного князя замість іншого. Показовим щодо цього є часи правління синів Ярослава Мудрого - Ізяслава, Святослава та Всеволода. У міжусобних змаганнях вони спільно воювали проти Всеслава Полоцького, який зазіхнув на міста свого двовдалі дії братів проти половців саме й покликали до життя народну волю. Н. Полонська-Василенко так передає зміст тих подій: “Коли Ізяслав утік до Києва [після поразки від половців на р. Альта], кияни скликали на Подолі на торговищі віче, на якому ухвалили послати до Ізяслава людей просити коней та зброю для походу проти половців. Ізяслав відмовив їм... Тоді учасники віча пішли “на Гору”, розгромили двір тисяцького Коснячка, либонь вважаючи його за головного винуватця поразки. Після того частина їх рушила розбивати в’язницю і визволяти “свою дружину” (це стверджує, що вже раніше були якісь загострення відносин між Ізяславом і населенням), а друга частина пішла до княжого палацу, де сперечалася з князем, який сидів “на сінях” - на галереї. Переговори не заспокоїли народ, і він кинувся до “поруба”, звільнив Всеслава з синами й проголосив його Великим князем”¹⁹. Щоб повернути свій стіл, Ізяслав подався до поляків і з ними через сім місяців прийшов до Києва. І знову кияни зібрали віче і покаялись. Та не простив їм Ізяслав свого “імпічменту”, мечем покарав киян, а торг (місце для зібрань) вигнав на Гору, щоб завжди віче було під рукою. Останнє свідчить, що навіть князь-переможець мусив рахуватися з волею народу і беззастережно припинити народні зібрання не міг наважитися.

Особливе місце в демократизації давньоукраїнського суспільства посідає християнська церква. Йдеться не тільки і не стільки про ідеологічну трансформацію духовних цінностей суспільства, що мало як позитивне, так і негативне значення, скільки про виникнення і функціонування нового соціального інституту. Саме українське християнство сприйняло соборний характер катакомбної церкви римського (підневільного) існування, ввівши у повсякденну практику власної діяльності виборність душпастирів на всіх рівнях: від ієреїв до митрополитів (патріархів). Інакше кажучи, можна говорити про такий фундаментальний канонічний принцип церковного устрою, як *собороправність*.

На жаль, про організацію державного життя у перші десятиліття після хрещення України-Русі маємо не так вже й багато інформації²⁰. Літописи свідчать, що перших митрополитів київський князь “брав” від константинопольських патріархів. Але вже за Ярослава Мудрого ситуація істотно змінилася. Михайло Грушевський так характеризує ці зміни: “Я вже згадував про згод, - зазначає історик, - що київська митрополія була заснована теж за Ярослава, але цей згод не має під собою ґрунту. Інтересним фактом в історії цієї митрополії натомість було *поставленне з волі Ярослава митрополитом Русина Іларіона собором єпископів у Києві* (курсив мій. - В. К.). Се сталося 1051 р., коли політичні відносини з Візантією були вже полагождені; але поставлення довершено, очевидно, без порозуміння з патріархатом”²¹. Як писав літописець: “Поставив Ярослав русина Ларіона митрополитом Русі у святій Софії, зібравши єпископів”²². (В оригіналі: “В *лт(о)* 6559. Постави Ярославъ Илариона митрополитом русина в с(вя)ть Софії, собравъ еп(и)с(ко)пы”²³).

І цей принцип собороправності, демократичний за своєю суттю, українська церква зберігала протягом всієї своєї історії, незважаючи на шалений тиск ортодоксального (московського) православ'я. Як про це писав, наприклад, у 1625 р. ректор Київської Братської школи, теолог, філософ і поет Касіян Сакович: “Не клір править народом, а народ кліром”²⁴. Органічну схильність українського християнства до демократичних засад церковного життя з новою силою засвідчило ХХ ст., коли з'явилася можливість підняти національну церкву з руїн: йдеться, зокрема, про Всеукраїнський православний собор 14-30 жовтня 1921 р., який відновив Українську автокефальну православну церкву, сформував церковну ієрархію, спираючись на досвід і традиції вселенського і українського християнства: “Фундатори українського церковного руху, утверджуючи право українського народу на власну церкву, апелювали до класичних євангельських засад рівності між народами: не панування однієї церкви над іншою, а братерське єднання церков - ось провідний принцип, з якого виводилася ідеологія автокефалії для Української православної церкви. Запровадження цього принципу, як і рідної мови в богослужінні, а також *республіканських засад у організації церковного життя* (курсив мій. - В. К.) вело до перегляду важливих устоїв церковного життя, які здавалися непорушними консервативній ієрархії Російської православної церкви”²⁵. Напрочуд вдало і талановито зобразив демократичний і народний характер українського християнства Іван Нечуй-Левицький у своїх неперевершених “Старосвітських батюшках та матушках”.

Тому цілком логічним є висновок Патріарха Української Греко-Католицької Церкви Йосифа Сліпого: “Історія церкви майже завжди репрезентує головні ідеї, які керували народом і створювали рушійну силу його політичної, суспільної і культурної боротьби і що церква в історії українського народу грала найвидатнішу роль”²⁶.

На завершення характеристики українського суспільства княжої доби нагадаємо ще деякі особливості його соціальної стратифікації.

Мешканці князівських міст гордо іменувалися “*граждане*” (*градські люди*), серед яких (окрім вищеназваних верств - бояр, дружинників, церковних діячів) поважне місце займали *гості* та *купці*; іншу людність становили *чорні люди*, тобто ремісники (звідки й назва), у яких рівень професійної організації був досить високим. У сільському обширі вільними людьми були насамперед *смерди*, тобто господарі. Саме до смердів ішли у добровільно-примусове служіння *закупи* - боржники, які мусили відробляти свої борги. Окрему групу громадян становили *ізгої*, або *сябри*, - безземельні селяни, які здобували собі засоби для існування наймитуванням, що означало напіввільне і залежне

життя. До ізгоїв, до речі, належали у княжу добу особи, що з різних причин втратили попередній соціальний статус, вільні люди, які перебували під опікою Церкви. Устав кн. Всеволода (XII ст.) зараховував до ізгоїв: поповича, що не вивчився грамоти, холопа, що викупився на волю, але не має засобів до існування, купця-банкрота, осиротілого князя, що втратив спадкові права. Існувала також досить нечисленна група *холопів, челяді, рабів* як полонених у війнах, так і спадкових. Про права представників відповідних прошарків суспільства виразно свідчить “Руська Правда”, в якій суспільне становище людини має чітку економічну оцінку.

“Холопа не вважали повноправним громадянином: він не відповідав за свої вчинки перед владою, а за нього ніс відповідальність його пан-власник. Хто вбив холопа, той платив панові його ціну, так само, як за вбиту худобу чи що, і не відповідав за злочин убивства. Проти невільництва виступила дуже християнська церква, в ім’я рівності всіх людей перед Богом, і з часом невільництво занепало. Але півсвобідні селяни таки залишилися залежні від своїх панів”²⁷. Держава (верховна влада) також захищала як приватне майно фізичних осіб, так і майно юридичних суб’єктів власності (громади, роду, церкви тощо), а це є важливою ознакою громадянського суспільства в цілому.

Експансія степової імперії Чингізхана із глибин Азії на європейський простір суттєво вплинула не лише на долю мільйонів людей, але й викликала суттєві соціально-політичні трансформації в окремих землях, територіях та володіннях Київської держави. Північні князівства, разом із васальною залежністю, сприйняли весь суспільний лад та цінності завойовника і стали невід’ємною складовою Золотої Орди, борючись за зверхність у ній з іншими конкурентами. Наслідком цього стала їхня трансформація в “християнізований варіант татарського ханства” (М. Бердяев), тоталітарно-самодержавну країну. Тому зовсім не випадковим є і висновок М. Бердяєва: “Історія російського народу, одна з найстражденніших історій: боротьба з татарською навалюю і татарським ярмом, повсякчасна гіпертрофія держави, тоталітарний режим Московського царства, смутний час, розкол, примусовий характер петровської реформи, кріпосне право, яке було найстрашнішою виразкою російського життя, травля інтелігенції, страта декабристів, жахливий режим прусського юнкера Ніколая I, безграмотність народної маси, яку тримали в темряві зі страху, неминучість революції для розв’язання конфліктів і суперечностей та її гвалтівний і кривавий характер і, нарешті, найстрашніша в світовій історії війна”²⁸.

В політичній історії такої країни, де демократія є атавістичним елементом, який підлягає нищенню, і її витравлюють у зародку, громадянин не потрібен. Тому будь-які елементи політичної нації та громадянського суспільства завжди сприймалися як питоме зло і підлягали негайному усуненню. На жаль, цей нищівний молот не раз і не два боляче вдаряв і по українському суспільству. Однак повністю довершити свою руйнівну справу йому так і не вдалося.

Навіть в умовах жорстокого протистояння із Золотою Ордою українським (південним і західним давньоруським) князівствам удалося не лише зберегти, але й розвинути питомі демократичні цінності. Спочатку це відбувалося в Галицько-Волинській державі, а згодом - у структурі Великого князівства Литовського.

Галицько-Волинське князівство однозначно вибрало європейську орієнтацію. Вперто вишукуючи можливості для боротьби проти монголо-татар, воно зміцнює свої позиції у Європі. Так, князь Данило коронується в 1253 р. королівською короною і шукає союзних (у т. ч. і церковних) відносин із Римом; князь Юрій I добивається від константинопольського патріарха відкриття у 1303 р. в Галичі окремої православної митрополії; за князя Юрія II Болеслава (30-ті роки XIV ст.) на українських землях почало активно впроваджуватися магдебурзьке право.

Для Галицько-Волинської держави прикметне подальше зростання владних функцій двох традиційних для старої української доби станів, а саме: градських людей (міщан) і боярства. Саме “мужі градські” у 1238 р. відчинили перед князем Данилом міську браму і вітали його на княжому столі. Але водночас бояри з того-таки Галича постійно ініціювали походи Угорщини на князя Данила на підтримку їхнього ставленика князя Ростислава, аж поки останній із своїми союзниками не зазнав нищівної поразки у 1245 р. під Ярославом: “Перемога під Ярославом розв’язала руки Данилові й дала

йому змогу присвятити увагу внутрішнім справам. Він провів глибокі реформи в усіх галузях життя. Супроти “коромольного” боярства він перейшов до каральних дій: багатьох стратив, у багатьох skonфіскував землі, які роздав новому, служилому боярству. За Данила спішно збудовано низку нових міст, населення яких разом зі служилим боярством стало підпорою князя. Звернено також увагу на положення смердів...”²⁹

Але боярство не так просто було обмежити в правах - його сила, включаючи політичну, невпинно зростала. Понад те, в Галичині навіть існувала “боярська регенерація” (за висловом М. Грушевського)³⁰, коли бояри “створили в Галичині нову форму держави: боярську олігархію під проводом Дмитра Дедька, яку визнали Угорщина і Польща. Так тривало до 1349 р...”³¹ Коли волинські і галицькі князі і бояри проголосили князя Любарта наступником князя Юрія II Болеслава, а по смерті останнього - проголосили Любарта князем Волині, маючи намір поширити його владу і на Галичину, “в краю не виникло ніякої опозиції новому князеві. Бояре зісталися дальше фактичними правителями його й держалися солідарне. На чолі управи Галичини став Дмитро Дедько, звісний нам уже з часів Юрія-Болеслава як найстарший в боярстві. В одинокій своїй (латинській) грамоті титулує він себе “управителем Руської землі” (*provisor seu capitaneus terre Russie*) і очевидно він був властивим головою Галичини, під чисто номінальною властю Любарта. Як уложилися відносини на Волині, про це ми не маємо ніяких близьких звісток, але очевидно - і тут мусіли розділити управу між собою *бояри, зіставивши Любартові більше номінальну ролю* (курсив мій. - В. К.). Тільки пізніша тяжка боротьба, з участю сил в. кн. Литовського, могла вплинути на збільшення значіння Любарта в землі, хоч сила боярства зістається тут, на Волині, великою й пізніше”³².

Змальована М. С. Грушевським політична реальність виразно засвідчує існування об’єктивних підстав для такого важливого висновку: політичний лад у княжій Україні-Русі послідовно еволюціонував до конституційної монархії. Власне кажучи, подібні процеси на Європейському континенті в XI-XIV ст. відбувалися лише в Англії і, частково, у Польщі. В решті держав Європи панували монархії.

Подальша історія українського народу пов’язана з Великим князівством Литовським (ВКЛ), а згодом - Річчю Посполитою. І хоча обидві ці держави (особливо друга) не були власне українськими, вони відчули вельми значний політичний та культурний вплив як української ментальності, так і традицій державотворення та суспільного життя українського народу. Власне кажучи, Велике князівство Литовське може розглядатися як повноправний спадкоємець та продовжувач історії київської України-Русі та Галицько-Волинського князівства: за державною мовою, судочинством, самоуправлінням, законодавством тощо.

Не випадково відомий історик Г. В. Вернадський називає, без будь-яких застережень, Литовську Русь “конституційною монархією”³³. Свідчення цього - реальна система влади та особливості політичної організації суспільства Литовської Русі.

На чолі ВКЛ стояв *великий князь* - господар країни, якому підлягали територіальні (помісні) князі, а також бояри - намісники окремих земель. Усі вони склали великокняжу раду (“*пани-рада*”). Сам великий князь мав право вести міжнародні справи, оголошувати мир і війну, укладати союзи, верховенствувати над збройними силами держави, очолювати її виконавчу владу, виступати з законодавчими ініціативами та розпорядженнями. Саме посада великого князя була виборною; і хоча до неї нерідко приходили іншим шляхом, зокрема збройним, для суспільства була необхідна легітимізація посади глави держави.

З часом, особливо з XV ст., істотно посилюється вплив *господарчої ради*, яка фактично перетворилася у розпорядчу (виконавчу) владу, своєрідний аналог пізніших кабінетів міністрів. У цей же час законодавча влада почала зосереджуватися у *вального* (загального) *сейму*, який представляв аристократичну (шляхетську) релігійну та військову еліту країни. На засіданнях вального сейму запрошувались члени ради, магнати, урядовці, католицькі та православні ієрархи, по 2 депутати від шляхти кожного повіту.

В територіально-адміністративних одиницях питання відповідної компетенції розглядалися на воєводських і повітових *сеймиках*. Це був також реальний інструмент волевиявлення та впливу провінційної шляхти на центральну владу. Щодо вального сейму, то його функції були вельми широкими і теоретично в ньому мав право брати участь кожен шляхтич, хоча реально таким правом було скористатися не так просто: “Обов’язково розглядалися на сеймі тільки обрання великого князя, оголошення війни, встановлення податку на ведення війни і визначення величини військової служби з феодальних маєтків. На сеймі ухвалювались законодавчі акти і з інших питань, особливо по правочинству”³⁴. Особливе значення завжди надавалось правовим гарантіям безпеки особи та недоторканності приватного майна - традиції, початок якій було покладено ще великим князем Вітовтом (1392-1430 рр.).

Права великого князя ще більше були обмежені після Кревської (1386 р.), і, особливо, Люблінської унії 1569 р. Литви і Польщі, коли він одночасно став також королем польським: під час перебування князя за межами ВКЛ він не мав права займатися його справами. У цей час верховним органом влади була постійно діюча *рада*, яка поєднувала законодавчі, виконавчі та судові функції. До складу ради входили релігійні ієрархи, воєводи, старости, каштеляни, військові зверхники (зокрема, гетьман), канцлер, маршалки та ін. Виконавчу владу здійснювали посадові особи: маршалки, канцлер, підскарбій, гетьмани та деякі інші посадові чини. В окремих князівствах виконавчу владу організовував князь, а по їх реорганізації у воєводства - великокняжі “державні намісники”. На рівні волості центральною постаттю були старости (тивуни), а в сільській громаді - старці-отамани, сотники і війти.

Міста мали окремі органи управління, право на які потверджувалося спеціальними грамотами. Міське управління очолювали війт, бурмистри, міська рада, причому перша посада була пожиттєва і перебувала у віданні великого князя. Війт зазвичай призначав міських радців (райців), які щороку обирали виконавчого главу (глав) міста - бурмистра. Міська рада також, здебільшого, обиралась міщанами і була, таким чином, своєрідною протиположністю наказній владі - війту, радцям, бурмистрам. Загальноміськими справами займалися також народні збори - сеймики, віча і копи. *Конні збори* нерідко виконували також судові функції, розглядаючи злочини проти міста та його громадян.

Починаючи з XIV ст. і протягом наступних двох-трьох століть більшість великих і значна кількість середніх міст України отримала *магдебурзьке право*. Одним з перших його отримали Володимир-Волинський (близько 1324 р.), Сянок (1339 р.), Львів (1352 р.), Кам’янець (1374 р.), Берестя (1390 р.), згодом Київ (1494 р.) та інші міста Центральної і Східної України (Козелець, Мглин, Ніжин, Новгород-Сіверський, Остер, Переяслав, Погар, Полтава, Чернігів та ін.). Як відомо, йдеться про сукупність юридичних норм, якими визначався становий та правно-громадянський статус міщан часів Середньовіччя. В основі магдебурзького права лежав збірник юридичних норм “*Speculum Saxonicum*” (“Саксонське зерцало”), встановлених початково у німецькому місті Магдебурзі. Згідно з ним, “градські люди” (міщани) звільнялись від феодальних примусів, вони мали право вільно займатися ремеслом, торгівлею, сільським господарством, обирати свої органи місцевої влади - міську раду та голову міста, суд тощо, створювати професійні об’єднання. Залежно від повноти прав, міста з магдебурзьким правом поділялись на магістратські і ратушні: у перших були практично всі права вільних самоврядних міст, у других - лише їх певне коло (наприклад, окрім суддівської).

Природно, що магдебурзькі міста своїми засадами були спрямовані на захист прав і свобод кожного громадянина, всіляко сприяючи утвердженню в них суспільства громадянського типу. Тим самим, магдебурзький статут став політико-правовим механізмом формування міського населення як особливого суспільного стану в державі, що важко переоцінити з погляду духовного та економічного розвитку загалом: “Міщанство мало сприятливі обставини до того, щоб розвивати вищу культуру. Оборонні мури забезпечували населення від несподіваних нападів, які все траплялися поза містом. Промисел і торгівля давали добробут і засоби до вигідного життя. *Самоуправа й незалежність міської громади вироблювали почуття відповідальності! й сміливість поглядів* (курсив мій. - В. К.). Серед густого скупчення людей легше зароджувалися нові думки, а чужосторонні гості привозили новини з цілого світу. У місті розвивалося товариське життя, появлялися нові моди й нова обстановка, розбуджувався інтерес до письменства й мистецтва, - творилися вищі форми життя...”³⁵

Особливою формою суспільної організації в Україні в часи пізнього Середньовіччя та раннього Відродження були *ремісницькі цехи*. Вони поєднували в собі два важливих правничо-демократичних принципи нової Європи: з одного боку - колективну творчість за певними напрямками розвитку міського (мануфактурно-індустріального) суспільства, з іншого - систему соціальної ієрархії за особистими здобутками та вмінням. Іншими словами, об'єднані у цехи ремісники репрезентували собою можливість члена суспільства здобути собі гідне місце в ньому згідно з індивідуальними потенціями та особистими заслугами і, навзаєм, право і обов'язок міста віддати такому громадянину дяку та пошану згідно з його особистими, а не становими, національними чи релігійними чеснотами. Не випадково, що тривалий час цехи були уособленням як ремісницької майстерності, так і соціальної організації громадян. Саме в цьому контексті Іван Крип'якевич писав про пізніші братства як інституції, які в XVI ст. "наблизились своєю організацією до цехів, а рівночасно поширили свої завдання"³⁶.

Розвинена цехова структура в Україні склалася вже в XV ст. У цей час цехи об'єднували представників понад 120 ремесел - ковалів, зброярів, ювелірів, слюсарів, сніцарів, лимарів, кравців тощо; саме ремісники разом з членами їхніх сімей і становили найчисленніший і соціальне дуже активний прошарок українських середньовічних міст: до 25-36 % всіх жителів³⁷. Наприклад, у Львові у першій половині XVII ст. існувало понад 30 цехів, які об'єднували майстрів більше 133 спеціальностей.

Ремісницькі цехи були жорсткою, хоча, водночас, і вельми демократичною громадською організацією. Жорсткість полягала в існуванні чіткої ієрархічної структури всередині цеху (учні - підмайстри - майстри - старші майстри), обов'язковому виконанні ухвалених рішень всіма його членами, боротьбі цеху за монопольне право виготовляти і збувати товар, регламентації кількості підмайстрів та учнів для майстра, фінансовій звітності, зрештою - функціонуванні (у випадку війни) цеху як окремої військової одиниці міського ополчення тощо. Демократичність цехової структури також мала багато вимірів: корпоративність інтересів, виборність керівних цехових посад, колегіальність управління (колегії столових), можливість зміни ієрархічного статусу, взаємопідтримка (зокрема економічна допомога бідним цеховикам або вдовам та сім'ям покійних майстрів) та рівність прав, взаємоповага, колективні збори (сходки) та ін.

Вельми прикметною у цьому контексті була лексико-семантична визначеність членів цеху: так, учнів іменували "хлопцями", підмайстрів - "товаришами" чи "челядниками", майстрів - "братами", а старших майстрів - "старшими брата

^Державотворча роль української мови

Народ або грецькою мовою етнос - це історично сформована людська спільнота, яка відрізняється від сусідів окремою власною територією (батьківщиною), культурою, мовою, психічним складом та самосвідомістю. Народ, що історично дозрів до створення власної держави, називають нацією. Отже, нація - це вища стадія розвитку етносу, на якій останній творить - національну державу. В сучасному світі народ може цивілізовано існувати лише у формі нації, тобто у власній державі.

Ці думки є дуже близькими до тверджень педагога К. Ушинського, який у статті "Рідне слово" стверджував: "Коли зникає народна мова, - народу нема більше! Відберіть у народу все - і він усе може повернути; але відберіть мову, і він ніколи більше вже не створить її; нову батьківщину навіть може створити народ, але мови - ніколи: вимерла мова в устах народу - вимер і народ". Бо ж "мова народу - кращий, що ніколи не в'яне й вічно знову розпускається, цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії. У мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина. Мова - найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живущі та майбутні покоління народу в одне

велике, історичне живе ціле".

У цих міркуваннях ученого важливими є такі аспекти: сутність, роль та доля мови. Причина цього в природно-суспільній та універсальній сутності феномена мови, який виражає людську форму буття та свідомості кожної нації. Отож можемо стверджувати, що мовне питання в Україні – це проблема її духовного відродження, становлення її державності й незалежності. А прагнення нації бути незалежною та гідною в європейському та світовому співтоваристві повинно знайти своє відбиття передусім у рідній мові.

Мова як одна з головних ознак кожної нації є її генетичним кодом, який поєднує минуле із сучасним, програмує майбутнє і забезпечує буття людської спільноти у вічності. Через мову дитина засвоює спосіб мислення народу, реалізовується в культурі думки, культурі праці й культурі мови. Школі ж належить провідна роль у національному, мовному та мовленнєвому вихованні підростаючого покоління, що в наш час має винятково важливе значення.

У наш час, коли загострюється мовна ситуація в державі, коли питання двох державних мов активно мусується певними політичними силами, відповідальність за збереження рідної мови, визначення її статусу в суспільстві покладається на молоде покоління. При цьому слід зазначити, що незважаючи на складні умови тривалих періодів бездержавності української нації та її територіальної роз'єднаності, українська мова зберегла свою самодостатність і, врешті-решт, стала важливим чинником воз'єднання українських земель і відновлення соборної незалежності України.

Українська мова – не лише засіб спілкування, а й скарбниця духовного і культурного спадку українського народу. У витворених протягом віків різноманітних формах буття української мови (старовинні усні перекази і літописи, народні пісні і думи, казки і міфи, поетичні і прозові твори тощо) зберігаються історична пам'ять і досвід нації, глибинні витoki її світоглядних і моральних цінностей, віддзеркалюються національні традиції і узвичаєння, звичаї і навички, тобто ознаки, що притаманні саме цій спільноті і тому є унікальними цеглинами будівлі національної ідентичності.

Одночасно українська мова створює той мовний простір, який є природним середовищем буття української нації. Його збереження є неодмінною умовою самого її існування і базовою матеріальною гарантією забезпечення мовних прав українців. Суть заходів держави на підтримку української мови полягає не в її насильному нав'язуванні, а в тому, щоб надати громадянам України, які раніше були позбавлені свободи вибору, можливість вільно опанувати мову батьків і (або) свідомо вивчити мову свого громадянства з урахуванням перспектив, які відкриває її знання для самовдосконалення, самореалізації і повномасштабного здійснення конституційних прав.

Українська мова в Україні призначена виконувати різноманітні функції, зокрема забезпечити консолідацію, єдність і вільний культурний розвиток українського народу, стояти на сторожі збереження його ідентичності та здорового духовного і ментального розвитку.

Українська мова – невід'ємний державницький атрибут, що зберігає свою історичну спадкоємність від давньокиївської доби. Як мова

найчисленнішого, найстаршого, автохтонного і титульного етносу українська мова відповідно до загальноприйнятої світової практики виконує функцію єдиної державної мови в Україні.

Відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99 про офіційне тлумачення статті 10 Конституції України, державний статус української мови означає її обов'язкове застосування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших визначених законом публічних сферах публічного життя, зокрема у роботі державних і комунальних навчальних закладів, сфері обслуговування, культурі, засобах масової інформації.

Державність української мови є ключовим чинником консолідації українського суспільства на всій території України, формування сучасної української політичної нації, символічним уособленням української державності, гарантією збереження національної ідентичності українського етносу і державної єдності України. З огляду на це українська нація і держава мають забезпечувати відродження і захист української мови, якісну розбудову українського мовного простору.

Принципове значення для майбутнього української мови і української держави має національна мовна свідомість і мовна гідність. У їхньому формуванні чільну роль має відігравати українська інтелектуальна еліта, насамперед вище керівництво держави, яке своїм особистим прикладом і зусиллями має утверджувати престиж української мови, української нації і держави. Вільне володіння державною мовою – юридичний обов'язок кожного громадянина України.

Висока мовна свідомість і гідність здатні протистояти іноземній мовно-культурній експансії та агресивним чужоземним впливам, масовому поширенню такого загрозливого для української мови явища як суржик, необґрунтованому вживанню іншомовних слів, коли їм є цілком повноцінні відповідники в українській мові. Якість українського мовлення вже давно викликає занепокоєння науковців і широкої громадськості.

Престижу мови сприяє її державність і патріотичне ставлення до неї її носіїв, тому громадяни України, як і всякої іншої держави, мають мовні обов'язки, що полягають у захисті та збереженні рідної мови. Захист рідної мови – найприродніший і найпростіший, найлегший і найнеобхідніший спосіб національного відродження і самоутвердження. Володіння рідною мовою – не заслуга, а обов'язок справжніх патріотів. Знання рідної (державної) мови не обмежує можливості вивчати інші мови – споріднені і не споріднені. Вислів "Скільки ти знаєш мов – стільки разів ти людина" ніколи не втратить своєї актуальності.

В Україні двомовність – природне явище. Але володіння двома мовами вимагає правильного користування ними. На жаль, вітчизняні білінгвісти часто говорять змішаною мовою, яку в побуті називають суржи́ком. Тому серед мовних обов'язків наших громадян слід виділити ще один – дотримуватись культури українського мовлення. Належний рівень мовної культури є свідченням розвинутого інтелекту людини, її вихованості.

Культура мовлення має велике національне і соціальне значення: вона забезпечує толерантне спілкування людей, облагороджує їхні стосунки,

сприяє підвищенню загальної культури як окремої людини, так і суспільства в цілому. Тому кожний з українців повинен дбати про свою мовну культуру і вимагати цього від інших.

Очистити мову від негативних нашарувань, вберегти її від засмічення та деградації – одне з першочергових завдань мовної політики. Особливе значення має якість українського мовлення в тих сферах діяльності, які пов'язані з загрозою масового тиражування недоброякісних мовних зразків. Мовлення штатних працівників теле- і радіостудій в ефірі має бути еталонним. Виконання нормативних вимог до якості мови має стати обов'язковою умовою отримання дозволу на право займатися освітньою, медійною чи рекламною діяльністю, а їх порушення – передумовою для позбавлення ліцензії.

Слід давати відсіч спробам культивувати в суспільстві уявлення про українську мову як ущербну й неprestижну. Насправді її пізнавальний, виражальний і комунікативний потенціал надзвичайно потужний. Український словник один з найбагатших у світі. Українська мова входить до третього десятка демографічно найпоширеніших мов світу і за цим параметром друга серед слов'янських. Значна частина її словника значно старша за майже півтораста років історію її вживання в різних сферах громадського й культурного життя.

Українська мова – старописемна мова з великою історико-культурною спадщиною. Держава має піклуватися про наукове дослідження і публікацію давніх писемних пам'яток, їх популяризацію, використання їхніх елементів для збагачення ресурсу сучасної літературної мови. Залишається актуальним збереження й вивчення діалектів української мови – джерела її самобутності й життєвої сили.

Українська мова в її літературній формі набула високого рівня розвитку.

Нею створено багату оригінальну літературу, перекладено найвидатніші твори світового письменства. Вона має досконало опрацьовану граматику, сформовану науково-технічну термінологію, розвинену стилістичну систему, здатну забезпечити спілкування і порозуміння в усіх сферах суспільного життя. Підвищенню авторитету української мови має сприяти якнайшвидше практичне впровадження єдиного загальнонаціонального правопису.

Однак, і після цього розвиток української мови має бути об'єктом науково обґрунтованого нормування і вдосконалення. Державна мовна політика має бути спрямована на підтримку і збереження української мови в середовищі українських спільнот за межами України шляхом надання відповідної допомоги культурно-освітнім закладам українців в інших державах.

Відмітимо, що в політиці фактор мови (як зовнішній, так і внутрішній) відіграє далеко не останню роль. Мова – важливий державотворчий фактор. Політичний аспект мовної проблеми найточніше висловили ще древні римляни: "чия мова, – того і влада". Навіть політики-початківці будь-якої держави, окрім нашої, добре засвоюють це правило. Існує така формула російськомовний – значить росіянин (ідентифікаційна функція мови), а, отже, де більшість населення російськомовні, – там і Росія. Такі ілюстрації є хорошим аргументом для політично свідомих громадян України на користь україномовності, проте, не основним.

При цьому варто зазначити, що надмірна, неадекватна антагонізація – одна з головних вад політичного аспекту мовної проблеми в Україні. Не варто

постійно протиставляти українську мову російській: яка з них краща, яка державніша чи "ворожіша". Цим можна лише створити собі зайвих ворогів.

Таким чином, з урахуванням мовної ситуації в Україні державна мовна політика спрямована на досягнення таких цілей:

- утвердження української мови як державної (офіційної) у всіх сферах публічної сфери суспільного життя на всій території України і при здійсненні офіційними особами представницьких функцій у міжнародному спілкуванні;
- посилення функції державної мови як мови громадянства – об'єднавчого і консолідуючого чинника в українському суспільстві і засобу зміцнення державної єдності України;
- утвердження української мови як мови міжетнічного спілкування і порозуміння в Україні, гаранта державної незалежності й національної безпеки;
- утвердження і підтримку української мови як самобутньої мови титульної нації;
- сприяння розвитку мов національних меншин із спеціальним наголосом на захисті мов, що опинились під загрозою зникнення;
- підтримання мовного розмаїття України та міжкультурного діалогу;
- сприяння підвищенню загальної мовної культури громадян;
- захист мовного простору України від чужоземної мовно-культурної експансії;
- запобігання дискримінації за мовною ознакою та запровадження заходів позитивної дискримінації щодо мов, які потребують особливого захисту, зокрема щодо української мови в деяких регіонах України;
- сприяння у задоволенні мовних потреб українців у країнах поселення.

При цьому слід виділити ті механізми, за допомогою яких відбувається здійснення державної мовної політики. Національна рада з мовної політики при Президенті України (НРМП) як головний дорадчий орган виконавчої влади, щопівроку на своєму засіданні розглядає, затверджує і подає Президенту України аналітичну доповідь про мовну ситуацію в державі та першочергові заходи для реалізації державної мовної політики.

НРМП взаємодіє з органами виконавчої влади, закладами науки, освіти та культури, засобами масової інформації, громадськими організаціями тощо для своєчасного виявлення і різнобічного та об'єктивного висвітлення проблемних питань у галузі мовної політики. Структурний підрозділ з мовної політики Міністерства юстиції України відповідає за повсякденне здійснення мовної політики і має наступні функції:

- сприяти вдосконаленню нормативної бази здійснення мовної політики шляхом відпрацювання проектів відповідних законів України, указів Президента, постанов уряду;

- здійснювати мовне планування на близьку й віддалену перспективу і відпрацювання відповідних державних програм;
- координувати діяльність міністерств і відомств в частині, що стосується питань мови, для забезпечення консолідованої мовної політики та концентрації зусиль на пріоритетних напрямках;
- організаційно забезпечити ухвалення й видання сучасної редакції Українського правопису, його впровадження в офіційно-діловий вжиток, книговидавництва, практику навчальних закладів, ЗМІ тощо;
- запровадити постійну систему заохочень та інформаційної підтримки активних провідників державної мовної політики (осіб, підприємств, державних та недержавних установ, організацій, навчальних закладів тощо);
- спільно з науковими установами та громадськими організаціями здійснювати моніторинг мовної ситуації в Україні;
- своєчасно виявляти порушення мовного законодавства та запобігати їх поширенню;
- порушувати питання про притягнення до дисциплінарної, адміністративної та судової відповідальності винних у грубих порушеннях законодавства стосовно української мови чи інших мов;
- аналізувати зарубіжний досвід мовної політики та мовного планування та використовувати його раціональні елементи у своїй діяльності;
- спільно з Міністерством закордонних справ України, МОН України та іншими відомствами планувати й координувати заходи щодо захисту мовних прав українців за кордоном, вести пропаганду української мови й культури у світі;
- через ЗМІ інформувати суспільство про мовну ситуацію в країні, висвітлювати актуальні проблеми мовної політики та обговорювати шляхи їх розв'язання.

Структурний підрозділ з мовної політики Міністерства юстиції України через своїх співробітників в обласних управліннях юстиції взаємодіє з органами місцевої державної влади та органами місцевого самоврядування для одержання інформації про мовну ситуацію на місцях і планування мовної політики з урахуванням місцевих особливостей. Національна комісія з питань правопису та мовних норм (НПК) Національної академії наук України повинна стати постійним органом, діяльність якого триватиме й після затвердження сучасної редакції Українського правопису.

Отже, українській мові потрібні любов і духовна міць. Любов до рідного слова - це любов до здорової духовності, до знання, інтелігентності, благородства, справедливості, це найприродніше й найглибінніше духовне начало людського буття.

Українці повинні жити вірою в те, що національна мова як головний носій і виразник народного духу не знівелюється, а окріпне, посяде заслужене багатостраждальною історією свого розвитку (а часто - виживання в умовах неодноразових заборон) почесне місце єдиної державної, справді рідної

для українців, такої, що живе в їхніх душах та мовленні.

Висновки

Державотворча роль української мови полягає в наступному:

1. Мова як одна з головних ознак кожної нації є її генетичним кодом, який поєднує минуле із сучасним, програмує майбутнє і забезпечує буття людської спільноти у вічності. Через мову дитина засвоює спосіб мислення народу, реалізовується в культурі думки, культурі праці й культурі мови. Українська мова стала важливим чинником возз'єднання українських земель і відновлення соборної незалежності України.

2. У витворених протягом віків різноманітних формах буття української мови зберігаються історична пам'ять і досвід нації, глибинні витoki її світоглядних і моральних цінностей, віддзеркалюються національні традиції і узвичаєння, звичаї і навички, тобто ознаки, що притаманні саме цій спільноті і тому є унікальними цеглинами будівлі національної ідентичності.

3. Одночасно українська мова створює той мовний простір, який є природнім середовищем буття української нації. Його збереження є неодмінною умовою самого її існування і базовою матеріальною гарантією забезпечення мовних прав українців. Українська мова в Україні призначена виконувати різноманітні функції, зокрема забезпечити консолідацію, єдність і вільний культурний розвиток українського народу, стояти на сторожі збереження його ідентичності та здорового духовного і ментального розвитку.

4. Українська мова – невід'ємний державницький атрибут, що зберігає свою історичну спадкоємність від давньокиївської доби. Як мова найчисленнішого, найстаршого, автохтонного і титульного етносу українська мова відповідно до загальноприйнятої світової практики виконує функцію єдиної державної мови в Україні. Державність української мови є ключовим чинником консолідації українського суспільства на всій території України, формування сучасної української політичної нації, символічним уособленням української державності, гарантією збереження національної ідентичності українського етносу і державної єдності України.

^

Список літератури

1. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації. ХІХ-ХХ ст. – Київ, 2000. – 457 с.

2. Зубков М. Сучасне українське ділове мовлення. – Х.: Торсінг, 2001. – 384 с.

3. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови). – Київ, 2004. – 389 с.

4. Мацько Л., Сидоренко О. Українська мова. – К.: Либідь, 1992. – 208 с.

5. Ющук І. Державотворча роль української мови в сучасній Україні
//Проблеми розвитку і застосування мов в Україні. - Вип. 1. - К., 1998.
- С. 46-51.